

Salviks sauna leilikene

Saunaga
seotud
uskumusi
ja lugusid

Salviks sauna leilikene

Salviks sauna leilikene

Saunaga seotud uskumusi ja lugusid

EKM Teaduskirjastus

Tartu 2025

Koostanud Reeli Reinaus
Toimetanud Kadri Tamm
Kujundanud Siret Roots
Projektijuht Risto Järv

Avaldatud tekstid pärinevad
Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivist.
Avaldatud fotod pärinevad
Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivist,
Eesti Rahva Muuseumist, Eesti Ajaloomuuseumist
ja Eesti Vabaõhumuuseumist.
Toetanud Eesti Kultuurkapital.
Trükinud Greif.
ISBN 978-9916-742-61-7

Saateks

Sauna on eestlased pidanud oluliseks paigaks nii füüsilisel kui vaimsel tasandil, saunal on olnud nii ihu kui hinge puhastav funktsioon. Meie esivanemad on saunas sünnitanud ning seal on juba üsna väikeseid lapsi viheldud. Saun on olnud oluline koht ravitoiminguteks ning võib-olla just seetõttu on sealt kardetud ka haigusi kaasa viia. See on olnud ka põhjus, miks on püütud olla saunas nii oma sõnades kui ka tegudes hoolikas. Lisaks ravimisele on saunas viidud läbi mitmeid maagilisi toiminguid. Mehelemineku eas tüdrukud on seal püüdnud endale kaaslast nõiduda või on noored abielunaised proovinud sigivust soodustada.

Sauna olulisusest annavadki aimu mitmed käsud ja keelud, mis on reguleerinud saunaga seonduvat – alates sauna kütmisest, lõpetades kindlate sõnade või lausetega, mida on sauna sisenedes või seal viheldes tulnud lausuda.

Saun on olnud ka kohaks, kus teatud aegadel võis kas keeldude vastu eksides või ka muudel asjaoludel kohata üleloomulikke olendaid. Sageli ei ole need kohtumised olnud kõige meeldivamad. Nii nagu muinasjututüübis

„Kurat saunas kosimas“, kus liiga hiljaks sauna jäänud tüdruk kohtub seal vanapaganaga, on rahvaluulearhiivis ka terve rida muistendeid, kus saunas on nähtud tonte või kodukäijaid, kes on inimesi ehmatanud ja hirmutanud, mõnes loos lausa kerisekive laiali loopinud.

Nii etnoloogide uuringute kui ka rahvaluulearhiivi andmetel ei käidud saunas sugugi mitte iga nädal. Parem oli seda teha vana kuu ajal, sest noore kuu saun pidi ihu kihelema jätma. Piirkondades, kus eraldi saunad üldse puudusid ja pesta tuli elamus, tehti seda pigem harva, mõnel pool ainult pühade ajal.

Kogumikus on esitatud väike valik saunaga seotud tekste Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest. Iga arhiiviteksti all on märge, millises kihelkonnas, mis aastal ja kellelt see teade kirja pandud on. Uuemad tekstid pärinevad arhiivi 2023. aasta kogumisvõistluselt „Minu saunalugu“. Peaaegu kõik Eesti piirkonnad on raamatutekstide näol esindatud ning näiteid on valitud eri aegadest – üleskirjutusi leidub alates 19. sajandi lõpust kuni tänapäevani.

Koostaja

Ma kirjutaks siin meeleldi oma lapsepõlve aegsest saunaskäimisest. See tuleb isegi mulle vahest nii muinasaegne, nii uskumata ette. Ei mäleta täpselt, kui vana ma olin, kui saunaskäimist mäletama hakkan, igatahes alla kümne aasta. Saun, kus meie käisime, oli arvata $2\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$ sülda suur. Ühes seinas oli kõrge poolümmargustest palkest lava vihtlemise tarvis. Ühes nurgas oli suur telliskiviahi maakividest kerisega lõunuviskamise jaoks. Põrand oli seesama maa, kus peale see saun oli ükskord ehitud. Vöörus ehk riietuseruum oli lepahagudest üles säetud, rohkem mooduasi kui tuulevari.

Selles saunas käisivad endid pesemas 16 perekonda. Iga perekond, kes sauna läks, võttis kahe pangiga kuuma vett ligi, külma vee jaoks oli juhtumisi ehk mõni viinud toobri (tuure), kus siis igaüks pidi ka oma jaoks külma vett viima. Kui laval ära käidi, hakati pesema, see oli üks tülikas töö. Selleks tehti ühe nõu sisse paras vesi valmis, siis terve pere kükitas ümberringi pead pesema. Mõnikord oli saun puupüsti inimesi täis, mehi, naisi, lapsi, noori ja vanu, nii et selle ringi

jaoks oli nii väha ruumi. Talvel oli see toiming iseäranis tülikas. Oli ju eelmise saunapäeva vesi põrandal jääks külmand, nii tuli peseda pooleni sääreni külma vee sees jääpõhja peal. Suvel pesti sauna ees muru peal, kust veike vihmavee ojatire mööda jooksis, seal siis ka loputati üle endid.

Pesemise matsalka aset täitis kaseviht. Sellel tõmmati seepi peale ja pesti pere kordamööda puhtaks. Kui oli vahest niisugune juhus, et mõnel ihu sügeli, siis kasteti viht sauna koldes tuha sisse ja pesti sellega, tõmmati veel seepi üle, mindi laval ja vihuti kuuma lõunuga, siis oli ka sügelis kadunud. Muud niisugust paha haigust ei tuntudki kui sügelisi. Neid ikka oli mõnedel, enamasti neil, kellel lapsed koolis käisid. Olid ju sügelised sel ajal harilik koolilaste haigus. Kui saunalaval mindi, visati enne lava istekohalt ikka veega üle, niisama valvati ka selle ette, et tõise loputamisevesi ei tulnud peale.

ERA II 33, 447/52 (1) < Karksi khk, Nuia al – Marie (Mari) Sarv, snd 1884 (1931)

Saun ja ravimine

Selle vana saunaga on veel üks juhus. Terve talve jäin haigeks. Ma ei saanud hingata. Istusime vanaemaga ööd otsa üleval. Siis tuli välja, et mul on ninasse kasvanud polüübid. Vaadates olid isegi näha. Liiklus aga mandri vahel puudus, kuna oli „merelagunemise“ aeg. Tollal ei olnud praami ega lennukit veel. Mida teha?

Vanaema hakkas tasapisi minu emale rääkima: „Kutsume Aru Madli (küla nõi), las vaatab!“ Ema oli kole vihane. Ta ei uskund nõidadesse ega igasugu posijatesse. Kui aga ema läks tööle, kutsus vanaema ikkagi Aru Madli. Salaja. Madli tuligi järgmine päev. Väravalt tulles oli pilt selge. Nõid mis nõid! Kole must nägu, juuksed sorakil ja see paha lõhn. Vist olid mustad riided.

Vanaema andis mind kättpidi Madli kätte. Nii läksime kahekesi (minul kondid värisesisid) sauna juurde. Pidi olema kaduneljäpäev ja kahanev kuu. Kuidas küll võis peksta väikse lapse süda sees. Kujutan ette. Tal

oli kaasas ka üks nutsakas. Arutas selle riideräbala lahti ja hakkas pihta. Mind ta pani pingi otsa peale istuma. Siis ta võttis sealt nutsakast midagi oma väga mustade kätega. Teise käega kübas akna pealt „higi“ ja kerisekivide pealt tahma. Astus minu juurde ja hakkas pobisema omaette (vist nõiasõnu). Nüüd hõõrus oma kätega minu nina külgi ja kogu nägu. Ajataju oli kadunud.

Kui välja läksime saunast, tuli parajasti minu sõbranna Tõnisa Helju mulle külla. Ma ei saanud kaua aega aru, miks ta nii hullumoodi naerab. Selge see, et minu nägu võis ikka tahmane küll olla.

Emale ei tohtinud sellest kõssatagi. Aeg läks edasi. Peagi oli suvi käes. Minu probleem oli ka ununenud.

EFA I 506, 2/4 < Kihnu khk, Lemsi k – Marta Vambola, snd 1941 (2023).

Rahva meditsiinis oli suur osa täita saunal. Saunas sünnitati lapsi. Raviti kroonilisi haigusi vannidega. Vannide tegemiseks olid saunas olemas mitmesugused vannid puust ja muud vajalikud puuanumad. Saunas viheldi paljude ravivihetadega. Visati leili raviviha leotisega. Kui haigus nõudis, lasti verd ja tehti kuppe, masseeriti ja tasuti. Saun köeti soojaks, kutsuti kohale kas ämmaemanda kunsti tundev külanaine, masseerija, verelaskja või mõni muu asjatundja.

RKM II 390, 120 (1) < Kolga-Jaani khk, Meleski k < Vastseliina khk – Alma Rätsep, 74 a (1985)

Arstimiseks oli sauna leil. Peale iga raske töö lõppu köeti sauna (heinategu, rukkilõikus, kartuli võtmine). Leil ja vihtlemine viis väsimuse ja valu kontidest. Viheldi veel nõgestest tehtud vihaga, hea rohi reuma vastu.

RKM II 357, 114 (146) < Türi khk, Särevere < Sangaste khk – Tiit Keis, 78 a (1981)

Aga et sauna arstimise ja kiige nõiduse asemeks on
tarvitadud, seda tunnistavad need järgmised tööd:
Puuki, Lendvad, Katku, Halli ja Luupainajad olla sau-
nas tehtud.

*E 23582 (69) < Võnnu khk – Peeter Rootslane,
snd 1880 (1896)*

Sauna peetud vanasti pühaks, seal ei tehtud midagi
halba. Kardeti, et siis halba tegija haigestub.

*E 8° XII, 43 (122) < Tartu-Maarja khk – Matthias Johann
Eisen, snd 1857 (1932/3)*

Saunaskäimine tiib inimese kümme aastad nooremas.

*RKM II 24, 490 (98) < Viljandi I < Kõpu khk – Ants
Ratas < Prits Laks, 91 a (1947)*

Kui saun ega viin haigust ei paranda, siis teeb surm
haigusele lõppu.

*E 87327 (116) < Nõo khk – Matthias Johann Eisen,
snd 1857*

Saunas käidi koos oma pere kõik. Mõisan käisiva ka
kõik saunas, mehed ja naised segi.

*RKM II 307, 88 (31) < Rannu khk, Kirikuküla <
Neemisküla – Erna Tampere < Meeta Öövel, 70 a
(1973)*

Vanasti oli saunas meestelaba ja naistelaba. Kõik käi-
sid korraga saunas. Perenaene istus vahepial.

*RKM II 17, 208 (13) < Tõstamaa khk, Murru k,
Mäesauna – Tiiu Soonets < Mari Laurits, 86 a (1948)*

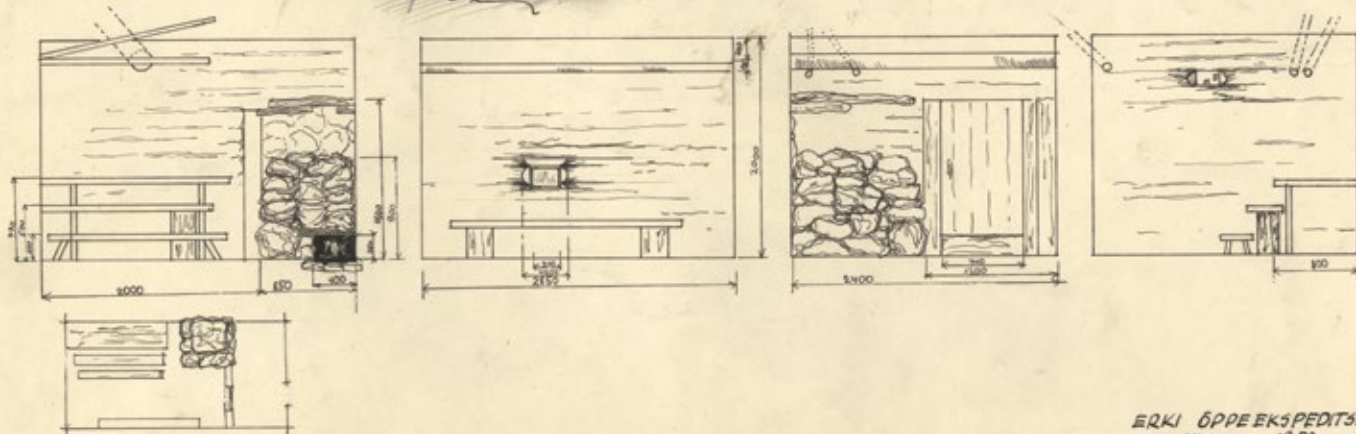
Sauna ehitamine

Juminda külas olevat ammustest aegadest saadik toodud sauna kerise kivid Maduvare rannast. Legendi järgi olevat seal pesitsenud ussikuningas. Sealsed kivid pidid kaua vastu pidama, ei mõrane ja annavad head kuumust. Kas minu vanaisa ka seda traditsiooni jälgis, aga saun seisis kaua kuumana küll. Tulise vee pada rippus lae alla paigaldatud konksu otsas, all lah-tine tulekolle, järil puust vee tõstmise kapp, nurgas külma vee tünn. Ahju kõrval lava. Lae all pars, millel rippusid saunarätid. Üks asi on mulle mällu sööbinud ja olen seda ka püüdnud järgida, nimelt vanaisa poolt oli range keeld saunakappa ja pajakaant põrandale panna. Need pidid puhtad olema. Elektrit muidugi saunas ei olnud, kui jätkus petrooliumi, kasutati later-nat, kui ei, siis põles küünal sauna aknal. Sauna küt-mine oli minu mäletamist mööda üks väga eriline töö, seda tehti reeglina laupäeval. Lapsena sai ikka mar-situd mamma või taadi sabas sauna ja toa vahet, sest kütmine võttis aega oma pool päeva. See päev tundus ka pidulikum olema, inimesed olid kuidagi rohkem

elevil. Sauna põrandad küüriti puhtaks, eesruumis olevad põrandatekid ropsiti. Vahest tõin meelespea-lilledki pudelisse torgatuna riietusruumi aknale. Ega need seal kaua ilusana küll seisnud. Suvisel ajal käidi karjamaalt kasevihta sauna jaoks tegemas, lastele olid ka omad, väikesed vihad. Talvel võeti kuivad vihad eest kuurist parsilt.

ERA, DK 1489, 1 < Kuusalu khk, Juminda k – Aino Katvel, snd 1955 (2023)

ERKI ÖPPEEKSPEDITSIOON
HIUMAA 1982
LUIDJA, Lapinmaa